

Панібудьласки В.Ф. - К., 1997. - С. 484 – 485; 4. Національні процеси в Україні: історія та сучасність: - С. 484 - 485; 5. Чирко В.В. Національні меншини в контексті формування української державності // Українська державність. - К., 1993. - С. 273; 6. Мироненко О. Національне питання і спроби УЦР нового адміністративного розділу України // Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Римаренка Ю.І. - К., 1996. - С. 329; 7. Рафальський О. Національні меншини України у ХХ ст. Історіографічний нарис. - К., 2000. - С. 89; 8. Волошин Ю.О. Досвід конституційно-правового регулювання процесів самоорганізації національних меншин в Україні у 1917-20-х рр. (на прикладі грецьких громад Приазов'я) // Держава і право: 36. Наук, праць. - Вип.6. - К., 2000. - СІ 14-121; 9. Новохатько Л.М. Проблеми розвитку України 20-30-х рр. ХХ ст. - К., 1998. - С. 292 -293; 10. Антонюк О.В. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. - К., 1999. - С. 96; 11. Мироненко О. Вказана праця. - С. 329; 12. Антонюк О.В. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади - К., 1999. - С. 96; 13. Етнопонаціональний розвиток України. - К., 1993. - С. 72.

В.Г. Шарпаний

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІМЕЙ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ, “ЖЕРТВ КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ” ТА БІЖЕНЦІВ В УКРАЇНІ (1919-1922РР.): ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Система соціального забезпечення є історично зумовленою організаційною формою обслуговування непрацездатної та знедоленої частини суспільства, яка в усі часи сприяла зміцненню громадського миру, спокою і суспільного порозуміння. Функціонування соціального інституту допомоги є критерієм гуманності тієї чи іншої суспільно-політичної системи, її дієспроможності, а з другого боку – набуває ознак універсальної категорії для визначення історичних форм та якості повсякденного життя великих груп людей.

У історичній літературі інститут соціального забезпечення залишається недостатньо висвітленою проблемою. В радянській історіографії пріоритетною була тема становлення та зміцнення радянської влади, яку подавали, яскраво наголошуючи на перевагах соціалістичного ладу. Справжнє повсякденне життя соціальних груп, особливо упродовж 30-х рр., залишалось поза увагою істориків, а деякі проблеми (жалюгідне матеріальне становище народу, відсутність належних умов життя, мізерні матеріально-фінансові видатки знедоленим тощо) належали до розряду заборонених.

Тому тільки в 90-х рр. з'явилися перші статті, які висвітлюють деякі аспекти історії соціального забезпечення в Україні, зокрема Б.Андрусішина, О.А.Мельничука та інших¹. Метою даної публікації є висвітлення процесу соціального забезпечення сімей червоноармійців, „жертв контрреволюції” та біженців, що є складовою частиною дослідження загальної проблеми виникнення та функціонування системи соціального забезпечення в Україні в 20-30-х рр.

Перша світова війна завершилася, але тривала громадянська та національно-визвольна боротьба УНР в Україні, відтак до тисяч поранених солдат “імперіалістичної” долучилися жертви нових соціально-гуманітарних катастроф. Упродовж першої половини 1919 р. органи радянської влади в Україні запроваджували декретування соціальної допомоги “солдат Червоної армії”: продовольчими пайками, одноразовими грошовими видачами. Так, 15 лютого 1919 р. червоноармійцям тилових частин видавали одноразово 150 крб., для діючих – 250 крб., а їхнім родинам “пайкову допомогу” з розрахунку 60 крб. на одного члена сім'ї². Забезпечення червоноармійців відбувалося в армії згідно норм військового часу, а органи собезу мали справу з категоріями інвалідів війни та їхніми родинами. Функція соціального захисту стосувалася не демобілізованих і абсолютно працездатних солдат, а виключно інвалідів різних груп. 28 лютого 1919 р. РНК УСРР ухвалила декрет “Про видачу пайка солдатам і червоноармійцям”, 30 квітня – “Про забезпечення солдат робітничо-селянської Червоної Армії харчуванням”, 28 червня – “Про забезпечення сімей солдат старої армії та флоту, що не повернулися з полону”³. Солдатські добові і видача пайка всім категоріям військовослужбовців свідчили про належну турботу про них та саму армію, її боєздатність і про забезпечення лояльного ставлення до неї населення.

Упродовж лютого-червня 1919 р. РНК УСРР видала три декрети з аналогічними назвами – “Про забезпечення червоноармійців та їх сімей”: перший з’явився 28 лютого, другий – 30 травня, третій – 26 червня. Згідно першого, родинам червоноармійців надавалася допомога: 100 крб. на місяць при наявності одного непрацевдатного члена; 120 крб. – при двох; 180 крб. – при трьох; 240 крб. – при чотирьох; 300 крб. – від п’яти і більше. Їх звільняли від квартплати, всіх видів оподаткування, крім натурального⁴. Декрет від 30 травня зобов’язував місцеві органи собезу та влади виплачувати “пайкову допомогу” сім’ям червоноармійців з урахуванням кількості непрацевдатних, але не більше тарифної ставки оплати праці даної місцевості. Наприкінці червня 1919 р. робітникам і службовцям, мобілізованим до лав Червоної Армії, вирішили видавати матеріальну допомогу у розмірі двотижневого заробітку, а селянам-червоноармійцям 150 крб. за рахунок казни⁵.

До кожного декрету були підготовлені інструкції, якими передбачалося забезпечення сімей червоноармійців матеріальною допомогою та квартирами. Інструкції до декретів від 26 лютого лише звільняли від квартплати, до декрету від 30 травня також, а також від 28 червня, тому ніхто їх не забезпечував квартирами⁶. Влітку 1920 р., тобто рік після ухвалення інструкції, на Волині налічувалося 10 тис. червоноармійців, родини яких одержували “грошовий пайок”⁷, хоча він не мав реального продовольчого змісту.

Пайок, який називали офіційно “продкартка “Красная Звезда” (назва запозичена від НКСЗ РСФРР – Авт.), виконував більше політичну, ніж соціально-побутову функцію, тому що держава намагалася у такий спосіб досягнути добровільної мобілізації робітничо-селянської молоді до Червоної армії. НКСЗ УСРР звертав увагу місцевих органів на те, щоб не забували також і солдат старої армії, тобто використовували своєрідний виховний момент.

Чисельність сімей червоноармійців, які підлягали соціальному забезпеченню системою НКСЗ, залежала від вичерпності їх виявлення та активності самих заявників. У червні 1921 р., за даними НКСЗ, їхня кількість у губерніях була наступною:

Таблиця №1⁸

Назва губернії	Кількість сімей червоно-армійців у містах	Загальна кількість сімей червоноармійців
м. Харків	4.992	10.647
Харківська	4.574	8.471
Донецька	26.445	79.337
Чернігівська	11.479	35.062
Миколаївська	9.954	30.170
Одеська	7.387	22.169
Катеринославська	9.448	24.775
Кременчуцька	2.559	7.682
Київська	2.854	8.565
Подольська	2.443	7.396
Волинська	1.548	4.653
Полтавська	3.152	9.479
Разом	86.835	248.406

Чисельність червоноармійських сімей у містах майже у 2,5 рази виявилася меншою від сільського контингенту, але разом засвідчувала спільне соціальне джерело – робітничо-селянське походження. Південні губернії вирізнялися з-поміж інших, тому що саме вони тривалий час були тилловими, але вражає Донецька губернія, у якій зосередилася третина загальної кількості червоноармійських родин. Це можна пояснити відносною стабільністю суспільства після завершення громадянської війни, а їх незначна питома вага у західних губерніях політичною орієнтацією населення (служба у війську УНР, повстанських загонах тощо). 30 липня 1921 р., за попередніми підрахунками місцевих органів собезу, до списку на

отримання гасу записалося 257.523 родини червоноармійців, у яких налічувалося 760.506 осіб⁹.

Для упорядкування обслуговування червоноармійських родин НКСЗ запровадив 5 тарифних поясів. Наприклад, до першого потрапили міста Харків, Луганськ, Одеса, Таганрог, Суми, 30-кілометрова смуга навколо Харкова, до другого – Катеринослав, Чернігів, до третього – Бахмут, Горлівка, до четвертого – Дебальцево, Бердянськ, до п'ятого – Синельниково, Слав'янськ, а Київ – поза всякими поясами. Продпайок видавали кожного першого числа за місяць наперед. Його розміри у грошовому еквіваленті розподілялися згідно поясу таким чином: (в крб. на місяць)

Таблиця №2

Пояс	Кількість непрацездатних членів сім'ї				
	один	два	три	чотири	п'ять
Перший	400	520	975	1180	1625
Другий	360	480	780	1062	1300
Третій	340	440	720	1003	1200
Четвертий	300	400	660	885	1100
П'ятий	260	340	510	767	1000

Перший пояс вважався максимальним, а другий становив 90%, третій – 85%, четвертий – 75%, п'ятий – 65% тарифної ставки¹⁰. Однак, беручи до уваги відсутність продовольчих резервів влітку 1921 р., продпайки не мали ні грошового, а тим паче повного задоволення харчами. Голод у південних губерніях вніс суттєву корективу до фонду матеріального забезпечення. Наркомпрод скасував продовольче забезпечення сімей червоноармійців, про що йшлося у телеграмах з Чернігова, Бахмута, Миколаєва, Катеринослава. 3 грудня 1921 р. він підтвердив своє рішення відповідним циркуляром: “До всіх Продкомгубів, копія Губпродінспекції, Держплану. Постачання родин червоноармійців непередбачено. Терміново призупиніть будь-яку видачу продуктів для цієї мети”¹¹. Українська економічна рада при РНК УСРР виділила НКСЗ 30.000 пайків для забезпечення сімей червоноармійців лише у тих районах, які постраждали від посухи¹².

У роки громадянської війни органи соціального забезпечення працювали під гаслом: “Все для сімей червоноармійців!”. Це гасло було політичним заходом, який не мав реального матеріального наповнення. Неп та загострення економічної ситуації певним чином дезорганізували роботу місцевих органів соціального забезпечення, які вишукували джерела для допомоги сім'ям червоноармійців. Держава також намагалася знайти резерви. За січень–жовтень 1921 р. Наркомпрод видав 810.586 пудів хліба, 79.935 пудів крупи та 131.800 пудів овочів, а на грошовий пайок витратили близько 2 млрд. крб.¹³. Забезпечення родин червоноармійців залишалося пріоритетним для держави. “Констатуючи, що не виключена можливість (поза як ми продовжуємо перебувати в оточенні капіталістичних держав) виступу Червоної Армії, – зазначалося в одній з підсумкових статей про роботу серпневої наради обозів 1921 р., – тези відзначають, що соціальне забезпечення сімей червоноармійців і надалі залишається завданням надзвичайної політичної важливості”¹⁴. Найоптимальнішою формою їх забезпечення вважали “твердий пайок”. Кількість сімей червоноармійців в містах становила 90.547, в сільських районах – 214.226, але НКСЗ вирішив скоротити їхню чисельність на 30%, спираючись на поліпшення матеріального становища внаслідок запровадження непу¹⁵. Така оцінка була надто умоглядною та абстрактною. У 1920/21 р. лише 12% сімей червоноармійців забезпечили паливом¹⁶, а в селах про них просто забули, перекладаючи тягар на комбідни та комнезами. Перспективи створення собезами виробничих підприємств з метою забезпечення родин червоноармійців виявилися також мало оптимістичними. “Організація виробництва, простіше кажучи, створення якого-небудь підприємства, навіть самого дрібного, – зазначав І. Цекиновський, – вимагає значних матеріальних і грошових ресурсів, яких у собезу немає”¹⁷. Підприємливість окремих

керівників губернських чи повітових відділів собезу, яким вдалося заснувати промислові заклади, не вирішували нагальних потреб соціального забезпечення.

11 листопада 1921 р. при НКСЗ відбулася міжвідомча нарада з представниками Наркомзему, Південбюро ВЦРПС та Наркомфіну, на якій йшлося саме про надання допомоги родинам червоноармійців в умовах непу. Нарада ухвалила наступне рішення: 1. а) Вважати, що сім'ї червоноармійців, виходячи з фізичних, побутових, соціальних та інших умов, що ускладнились для багатьох з них за нової економічної ситуації, становлять з себе мало пристосовану і мало придатну для господарської діяльності групу; б) Внаслідок цього розраховувати на можливість застосування до неї принципу самозабезпечення на засадах господарської самодіяльності недоцільно, відтак весь тягар їх забезпечення має взяти на себе держава; 2. Допомога повинна надаватися виключно знедоленим з належним правом; 3. а) Вважати, що у зв'язку з грошовою системою, яка постала, найдоцільніше перейти на грошову систему надання допомоги з обов'язковим натуральним забезпеченням за рахунок грошової допомоги; б) Розмір забезпечення повинен відповідати мінімуму життєвих потреб, тобто повинен досягати мінімального заробітку для середньої сім'ї з 3-х осіб; 4. Натуральне забезпечення становлять: а) Для міського населення – продовольчий пайок за твердою нормою, постачання паливом та іншими натуральними видатками (мануфактура, взуття, одяг тощо), б) Стосовно забезпечення сільського населення, форма натуральної допомоги має бути переважно у вигляді державного постачання предметами широкого вжитку: реманентом та знаряддями праці. Центр ваги повинен бути зосереджений на господарській допомозі місцевих органів взаємодопомоги на селі; 5. Вважати необхідним і надалі звільняти родини червоноармійців від всіх державних податків, за винятком прибуткового, промислового і натурального; 6. Варто підтримувати всяку можливість використати господарську ініціативу і самодіяльність, спрямованих на поліпшення становища родин червоноармійців; 7. З метою вичерпного обліку і дійсно фактичного забезпечення, всі види грошової і натуральної допомоги повинні бути заброньовані відповідно планових заявок¹⁸. Питання раціонального використання існуючих матеріальних засобів з метою забезпечення червоноармійських сімей набуло особливої політичної ваги, тому Наркомпрод і Центральна комісія допомоги червоноармійцям, що демобілізувалися хворими, пораненими та інвалідами війни, вирішили терміново “розверстати” по губерніях продукти. До цієї справи долучалися і місцеві органи влади. Так, восени 1921 р. Харківський губземвідділ створив комітет – губкомчервоза (губернський комітет червоноармійського господарства), котрий займався сільськогосподарським виробництвом (сіяв, збирав хліб, заготовляв паливо, лісобудівельний матеріал, забезпечував реманентом та худобою). На його піклуванні перебувало 9195 сімей солдат Червоної армії, з них надано безпосередню допомогу – 7828 родинам: оброблено 1478 дес. землі, перевезено 1066 кубометрів дров, видано паливом 5295 кубів, 59000 одиниць цегли для забудови, 7070 стовбурів лісу, 376 листів скла, 126 аршин мануфактури, відремонтовано реманент для 83 сімей, передано 971 голів великої рогатої худоби, 178 возів полови для годівлі худоби і грошовий пайок на 266.234 крб.¹⁹. НКСЗ та губернські відділи проводили недільники допомоги сім'ям червоноармійців, забезпечуючи їх хлібом, худобою, реманентом, лісобудівельними матеріалами²⁰. Допомога, яку НКСЗ надав сім'ям червоноармійців у 1921 р., виявилася такою:

Таблиця №3

Назва губерній	Сімей червоноармійців	Кількість членів у них	Надано допомогу	
			Грiшми (в крб.)	Товарами (в аршинах)
Волинська	5595	16780	–	66605
Донецька	47500	140921	521377200	375000
Катеринославська	25223	61797	41526511	138100
Запорозька	8375	20318	–	40000

Київська	1449	5377	109847431	108900
Кременчуцька	10425	31019	130643859	50077
Миколаївська	16148	50560	67775779	101928
Одеська	13551	37408	36999809	146800
Подільська	16619	49850	–	124997
Полтавська	22045	60855	662428200	82090
Харківська	33000	90000	311197023	191384
Чернігівська	21750	65322	1383042	125000
Разом в Україні	221680	636207	1895778654	7550881

Грошова допомога була мізерною, сума якої не задовольняла потреб навіть однієї губернії, а натуральна справді мала споживчий виразник, тому що мануфактура йшла на виготовлення одягу. Упродовж першої половини 1922 р. Одеський губсоцвідділ надав допомогу 589 родинам червоноармійців та 366 родинам у яких пропали без вісти, виділивши 295 пудів хліба, 24 пуди макарон, 24 пуди олії, а Катеринославський губсоцвідділ зменшив обслуговування червоноармійських сімей на 65%, тому що бракувало харчів²¹. За 1921 р. Запорізький губсоцвідділ задовольнив 2545 заявок у місті та 8375 сімей в губернії²². На Поділлі грошовий пайок для сімей червоноармійців видали 782 родинам з 1395. А в Катеринославі органи собезу засіяли 22 дес. та 2233 дес. по губернії, тому що 800 пудів борошна, одержаного від Наркомпроду, дозволило протягом місяця видавати по фунту хліба на одну особу²³. На “червоний пайок” в Мелітопольському повіті чекало 2475 родин, а в Миколаївському губсоцвідділі 9203 сім’ї, але вони не з’являлися за грошовим пайком, тому що він був мізерним²⁴. В Одеській губернії, яка була уражена голодом, налічувалося 1 червня 1922 р. 7245 сімей, але їх забезпечували переважно у голодуючих районах – Одеса, Вознесенськ, Тирасполь²⁵.

Притулки для інвалідів війни мали централізоване постачання, хоч і мізерне, але адресне. До них потрапляли колишні солдати першої світової війни та червоноармійці. 1 травня 1922 р. в УСРР діяло 342 притулки для інвалідів, у яких перебувало 19548 осіб, у тому числі 3872 інвалідів війни²⁶. За даними НКСЗ, у 1921 р. було 369 установ для інвалідів, у яких налічувалося 36082 особи, з них у майстернях та підсобних господарствах працювали 987, а в УСРР тоді було понад 184 тис. інвалідів праці та війни²⁷. Значна частина колишніх військовослужбовців, які повернулися додому, не подавали заяв на оформлення пенсій, тому що за ордени і заслуги не платили, а символічна допомога радянського собезу пригнічувала їхню гідність. З другого боку РНК УСРР ще у вересні 1920 р. заборонив жебракування²⁸, тому десятки тисяч калік втратили шанс вижити. Будинки притулку для інвалідів не мали належного опалення, забезпечення білизною, одягом, санітарного обладнання. Наприклад в Одеській губернії налічувалося “інвалідів Червоної армії – 663, старої армії – 273”²⁹, які оформили пенсію, але не одержували її. В Харкові, де діяло 11 будинків для інвалідів, їхніми послугами користувалися 78 інвалідів Червоної армії та 135 “старої” армії³⁰, тобто до них потрапляли покалічені на фронтах Першої світової та громадянської воєн.

Економічна скрута початку 20-х рр. та виснажливий голод, котрий вразив переважно південні губернії України³¹, негативно вплинули на функціонування всієї системи соціального забезпечення. Оптимістичні настрої і революційний пафос, притаманні для початку її становлення, набули виразних нігілістично-песимістичних ознак у висловлюваннях та позиції керівних місцевих органів державної влади. Система, яка звеличувана ідеями соціальної рівності і державної турботи про знедолених почала дискредитувати її саму. Упродовж першої половини 1922 р., коли в роботі собезів виявилися труднощі, почали з’являтися “ліквідаторські” тенденції, про що йшлося у періодичних виданнях³². 9 червня 1922 р. президія Полтавського губвиконкому проголосувала за ліквідацію собезів, тому що їх переводили на утримання місцевих органів влади³³. За рік до запровадження непу, тобто весною 1920 р., член президії Київського губвиконкому Ліфшиць

заявив: “Вважаю необхідним ліквідувати собез тепер, позаяк він не задовольняє самих мінімальних потреб і лише підриває авторитет радянської влади”³⁴. Соціально-економічні наслідки війни та революції виявилися катастрофічними, відтак силами і засобами системи НКСЗ та його місцевих органів їх було не вирішити. Вона, крім інших категорій населення, допомагала голодним дітям, людям похилого віку, інвалідам, сім’ям червоноармійців у 1921–1922 рр.³⁵

До соціальної категорії населення, яким органи НКСЗ надавали матеріальну допомогу, належали “жертви контрреволюції і бандитизму”. Для координації організаційної роботи було засновано спеціальний підвідділ “помжеркор” (помощь жертвам контрреволюции – Авт.), а також при місцевих органах собезу. Його підопічними були службовці радянських установ та різні групи населення. У липні 1919 р. уповноважений НКСЗ склав доповідь для наркома М.Р.Зубкова про руйнівні наслідки перебування Червоної армії на Волині, де “військові радянські частини проходять через села і все буквально грабують”³⁶. Відділ соціальної допомоги НКСЗ 9 серпня 1920 р. зробив запит до Південно-Західного фронту про надання інформації стосовно розграбованих міст і сіл Волині, Поділля, Київщини, Чернігівщини, Катеринославщини, Херсонщини з метою відправлення туди продовольчих і санітарних потягів³⁷. Відділи соціального забезпечення не відшкодували матеріальних збитків, а надавали посильну екстрену допомогу жертвам “єврейських погромів”, білогвардійського терору і контрреволюції, тобто мирному населенню. Вона видавалася у випадку втрати працездатності, засобів існування, майна, житла, худоби. Існували два види допомоги: термінова і довготривала. Перша завершувалася наданням продуктів харчування, одягу, друга – влаштуванням до інвалідних будинків, оформлення пенсій, стаціонарним лікуванням³⁸.

У серпні 1920 р. НКСЗ передбачив умови соціального забезпечення сімей – “мобілізованих, полеглих і переміщених партією комуністів”, яким видавали продукти, промтовари з розподільників ЄСТ (єдиних споживчих товариств – Авт.), але за списками собезів засвідчених партійними комітетами³⁹. Сільських комуністів, які мали власне господарство, не обслуговували, відтак вони боролися виключно “за ідею”. Для тих хто загинув на “партійній роботі в тилу”, видавали матеріальну допомогу на похорони (від 10 до 20-разової місячної зарплати), а грошову допомогу за твердими цінами⁴⁰.

16-22 червня 1921 р. відбулася перша Всеукраїнська нарада “помжекорів”, яка розглянула організаційні та функціональні проблеми їхньої діяльності. Вона визнала доцільним створення організаційно-господарських форм для матеріального самозабезпечення цієї категорії постраждалих. Вперше було з’ясовано поняття “бандитизм” – “одноосібні випадки пограбування та вбивства і групові наскоки банд з метою пограбунку та вбивства”, а також “поняття про контрреволюцію в вузькому значенні” - постраждали від нашествия білогвардійської армії, місцеві збройні виступи з метою захоплення влади, виступи “місцеві на національному ґрунті”⁴¹. Для безпритульних дітей Наркомсобез влаштував дитбудинки, надавав екстрену допомогу, але перекладав подальше піклування про них на установи Наркомохоронздоров’я та Наркомосу. 15 липня 1921 р. НКСЗ одержав відомості від місцевих органів про кількість зареєстрованих “жертв контрреволюції”, яка виявилася такою:

Таблиця №4

Назва губернії	Вік та кількість постраждалих			
	до 5 років	до 10 років	дорослих	разом
Київська	7350	14719	55546	77615
Волинська	950	2600	5750	9300
Подільська	2000	4500	8500	15000
Одеська	2870	8650	12120	23640
Миколаївська	3125	7595	16135	26855
Запорізька	1000	3000	8000	12000

Катеринославська	3000	7000	20000	30000
Кременчуцька	3170	6830	33520	43520
Полтавська	2500	75000	15000	25000
Чернігівська	4000	8000	18000	30000
Харківська	1500	2500	8000	12000
Донецька	4000	8000	18000	30000
Разом в Україні	35465	80894	218571	334930

Отже, судячи з соціально-вікових груп, які були віднесені до категорії “жертв контрреволюції”, помітним джерелом поповнення юрб безпритульних дітей виявилися погроми, побутово-кримінальний бандитизм. Кількість дорослих “жертв” свідчить про соціальну ціну політико-революційних експериментів в українському суспільстві. Протистояння різних політичних сил спричинило та поглибило соціо-гуманітарну ситуацію в Україні, яка, крім всього, зазнала найбільших руйнівних наступів після першої світової та громадянської воєн. Восени 1921 р. Наркомсобез намагався просто одягнути людей, тому просив у Наркомпрода виділити 40 тис. аршин білизни, 462 аршина сукна, 186 дюжин ниток, а також понад 400 тис. пудів картоплі для утримання відповідних установ⁴². У зв’язку з цим “помжеркори” почали займатися господарською діяльністю, влаштуванням підопічних на підприємствах, створенням виробничих артілей та кооперативних товариств. Відділи допомоги “жертвам контрреволюції” не підтримували ідеї запровадження грошового пайка, схиляючись до натуральних форм допомоги (відновлення житла, надання одягу, лікування, влаштування калік до інвалідних будинків). “Помжеркори” спиралися на губернські та повітові відділи, але питання реальної допомоги з’ясовувала міжвідомча комісія з представників раднаргоспу, губчека, парткому та виконкому. Все-таки “комжеркори” були посередниками між ключовими органами державної влади та відповідним соціальним контингентом, не маючи власних фондів.

Виявленням “жертв контрреволюції” займалися повітові комісії, спираючись на “Інструкцію для губернських і повітових комісій допомоги жертвам контрреволюції”, видану НКСЗ у квітні 1919 р. Вони мали на увазі передовсім такі категорії населення: радянських працівників, членів партії і політично амністованих, тобто звільнених з полону “білогвардійських банд”, політичних біженців з районів, окупованих білогвардійцями, політичних емігрантів, трудових елементів міста і села⁴³. Одночасно з’ясовували обсяг матеріальної допомоги. До кошторису зараховували наступні статті витрат: на відбудову зруйнованих господарств, на продовольчі пайки та громадське харчування, на забезпечення одягом і взуттям, на відкриття місць у гуртожитках, в інвалідних будинках, притулках, на підтримку безробітних, на лікування, на здійснення дезинфекції та санітарного нагляду, на одноразові допомоги, пенсії, пайки, на викуп із в’язниць (організація втеч), на утримання штату установ собезу. Зведений кошторис ухвалювала Центральна комісія допомоги жертвам контрреволюції при НКСЗ УСРР, яка не видавала аванси та кредити, без належної документації та вичерпної інформації. Для того, щоб підтвердити статус “жертви контрреволюції”, людина мала відповісти на 39 запитань: прізвище, вік, адреса, де, коли і як постраждав, до якої партії належав, яку партійну посаду мав, зазнав політичних репресій, професія, фах, інвалідність, джерела існування, майновий стан, обсяги збитків, соціальне становище батьків до 1917 р., склад сім’ї, кількість непрацездатних тощо⁴⁴.

Територія України виявилася полем не лише політичного протистояння різних партій та угруповань, а також ареною військових дій, починаючи з 1914 р. і до глибокої осені 1920 р. Тут перебували десятки тисяч біженців, яких переслідували різні політичні сили, а головне господарська руїна, суспільна нестабільність, соціальне походження та майновий стан втікачів. Переважна більшість ховалася від “червоних, інша від “білих”, друга від “жовто-блакитних”. Проблема соціального забезпечення біженців набула в Україні 1919 р. ознак гуманітарної катастрофи, тому що дати раду і допомогу у перелюднених містах, особливо на

півдні, виявилось справою непростою. 17 лютого 1919 р. РНК УСРР видав декрет “Про Головну Українську Комісію у справах полонених і біженців”, яка перебрала на себе функції колишніх установ, хоча координуючу роль виконувала Всеросійська Центральна Колегія⁴⁵. ГУК у справах полонених і біженців перебувала у 1919 р. в Києві, яка мала власну організаційну структуру, завдання і мету. Вона займалася реєстрацією військовополонених росіян з-за меж РСФРР, відправкою “ворожих полонених” за кордон, надаючи всіляку допомогу: встановлення особистості, надання притулку, оформлення належних документів для ідентифікації полоненого, забезпечення пайком та транспортуванням на батьківщину. ГУК діяла як самостійна установа у складі Комісаріату з військових справ, маючи у губерніях штат губернських комісарів, а її очолював в Україні А. Литвиненко. 4 березня 1919 р. відбулася “націоналізація всіх благодійних організацій”, а 15 березня вони перейшли у підпорядкування Наркомсобезу, відтак забезпеченням біженців займався відділ загальних допомог та опіки, котрий дублював роботу ГУК протягом березня–травня 1919 р., а припинив свою роботу лише на початку червня 1919 р.⁴⁶ згідно декрету РНК УСРР від 4 квітня 1919 р. НКСЗ видав “біженський пайок”: 75 крб. при наявності в сім’ї одного непрацездатного, 100 крб. – при 2-х, 150 крб. – при 3-х та 200 крб. – при 4-х і більше⁴⁷. Наркомсобез утримував дитячі притулки, колонії та інші установи для забезпечення матеріально-побутових потреб біженців, а проблемами освіти, фінансування, господарської діяльності займалися відповідні наркомати. Порядок видачі пайка біженцю передбачувався “Інструкцією №116” від 21 червня 1919 р. НКСЗ УСРР, яка визнала соціальний статус біженця, – особа, що залишилася без місця свого постійного проживання у зв’язку з війною і зобов’язалася повернутися на батьківщину⁴⁸. Він подав заяву про допомогу, а також залишав “підписку” про виїзд разом з родиною до дому, відтак не мав дозволу на постійне проживання в Україні, якщо, безумовно, не отримав громадянства. На кожного біженця була заведена облікова картка, до якої записували обсяги та види соціально-побутової допомоги.

Таким чином, органи соціального забезпечення надавали посильну матеріальну допомогу червоноармійцям, їхнім сім’ям, колишнім військовослужбовцям “старої армії”, “жертвам контрреволюції”, полоненим і біженцям.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги. – К., 1995. – 191 с.; Мельничук О.А., Мельничук О.Ф. Організація соціального забезпечення на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Кошобинського. Серія: Історія. Вип. VI. – Вінниця, 2003. – С.157–162; Шарпатий В.Г. Особливості функціонування системи соціального забезпечення в Україні 1920–30-х років: історичний аспект // Там само. – С.63–67; 2. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 36; 3. Известия В.Р.К.П У.С.С.Р. – 1919. – 2 марта, №58; 30 апреля, №30; 28 июня, №77; 4. Известия В.Р.К.П У.С.С.Р. – 1919. – 26 февраля, №56; 5. Социальное обеспечение. – 1919. – №2–3. – С. 96–99; 6. Там само. – С. 103–106; 7. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 29; 8. Там само. – Спр. 247. – Арк. 55; 9. Там само. – Спр. 265. – Арк. 3; 10. Там само. – Спр. 223. – Арк. 22; 11. Снятие семей красноармейцев с гос. снабжения // Вестник социального обеспечения. – 1921. – №1. – С. 37; 12. Там само; 13. Цекиновский И. Наши задачи (к вопросу об обеспечении семей красноармейцев) // Там само. – 1921. – №2–3. – С. 8; 14. Там само; 15. Там само. – С. 9; 16. Там само. – С. 10; 17. Там само; 18. Хроника. К вопросу обеспечения семей красноармейцев // Там само. – 1921. – №2–3. – С. 40; 19. Там само. – С.41; 20. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 175. – Арк. 5; 21. На местах // Вестник социального обеспечения. – 1922. – №8–11. – С. 59, 61; 22. На местах // Там само. – №1–3. – С. 28; 23. На местах // Там само. – №5–7. – С. 39; 24. Там само. – С. 41; 25. Там само. – С. 42; 26. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 4; 27. Корнеев И. Состояние социального обеспечения в УССР. в 1921 г. // Вестник социального обеспечения. – 1922. – №4. – С. 17; 28. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк. 1; 29. На местах // Вестник социального обеспечения. – 1922. – №5–7. – С. 39; 30. Там само. – С. 40; 31. Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів – К., 1993; 32. О ликвидаторах и ликвидаторстве // Вестник социального обеспечения. – 1922. – №4. – С. 3; 33. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 2; 34. Там само; 35. Собесы и голод // Вестник социального обеспечения. – 1922. – №4. – С. 33–34; 36. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 13–14; 37. Там само. – Спр. 202. – Арк. 34; 38. Там само. – Спр. 178. – Арк. 15–19; 39. Там само. – Спр. 223. – Арк. 4; 40. Там само. – Спр. 222. – Арк. 20; 41. Материалы съездов и совещаний // Вестник социального обеспечения. – 1921. – №1. – С. 28; 42. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 56; 43. Социальное обеспечение. – 1919. – №1. – С. 32–36; 44. Там само. – С. 32–33; 45. Там само. – С. 58–59; 46. Там само. – №2–3. – С. 75–76; 47. Известия ВРКП УССР – 1919. – 4 апреля, №12; 48. Социальное обеспечение. – 1919. – №2–3. – С. 84.